

willen die elite ontmaskeren en zorgen voor een wereldwijd ontwaken van de geknechte massa. Zijn samenzweringstheorie is in feite een theodicee: een verklaring van het kwaad en de ongelijkheid in de wereld. De theorie heeft ook een utopisch aspect: door de ontmaskering zal de slavernij kunnen worden opgeheven.

Het laatste deel (*Prophecies*) kent vier opstellen. Andrew Wilson plaatst de voorspelling rond 2012 in het bredere apocalyptische milieu van Noord-Amerika en Europa. Kristine Larsen gaat in op argumenten die op het internet werden gepubliceerd ter ondersteuning van de voorspelling dat het einde van de wereld in 2012 zou komen. Zij maakt duidelijk dat die geen steun vinden in het wetenschappelijk onderzoek. Suzanne Rough, een auditor/channeler en stichtster van een school voor astrologie, heeft van een Intelligentie doorgekregen dat eind 2012 zich grote veranderingen met onze planeet zullen voordoen. De wereld is 1000 keer overbevolkt; de levende planeet kan deze parasitaire wijze van bewonen alleen maar van zich afschudden. De boodschap aan de mensheid is: werk samen met de planeet. Mayer rapporteert ook over 2012 op basis van (nogal mager) etnografisch onderzoek in Zwitserland. '2012' is in het gedachtegoed van het cultische milieu geen hoofdelement maar een van de vele aspecten, zo stelt hij. Gordon Melton sluit met een korte bijdrage de bundel af, die, ondanks dat hij vele bewegingen uit heden en verleden de revue laat passeren, niet meer is dan bladvulling.

Ook van deze bundel geldt dat er betere en minder goede bijdragen in aan te treffen zijn. Maar nog sterker dan bij de eerste wordt de indruk gewekt dat het (te) vaak gaat om gelegenhedswerk. De redactie heeft kennelijk niet sterk geselecteerd en zich beperkt tot het bij elkaar zetten van enigszins verwante artikelen om daarna de zo tot stand gebrachte delen van een weinig zeggend etiket te voorzien. Een aantal van de artikelen had ook gemakkelijk een plaats in de eerste bundel kunnen krijgen, wat deze tweede bundel vrijwel overbodig zou hebben gemaakt.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)

Brand, Berry (2013), *Nieuw licht op oude wegen. De wegen die de apostolische beweging volgde vanaf de oorsprong (circa 1830) tot Het Apostolisch Genootschap anno 2011*, (Uitgave Stichting J.H. van Oosbreelezing), Delft: Eburon, pp. 704, €49,50.

Besier, Gerhard & Katarzyna Stokłosa (Hgg.) (2013), *Jehovas Zeugen in Europa – Geschichte und Gegenwart* (Studien zur Kirchlichen Zeitgeschichte. Studies in Contemporary Church History: Band 1. Belgien, Frankreich, Griechenland, Italien, Luxemburg, Niederlande, Portugal und Spanien), Berlin: LIT-Verlag, pp. 736, ISBN 9783643115089 (gebonden editie), €24,80.

Als er één profetische beweging is waarvan de geschiedenis gekenmerkt wordt door voortdurende aanpassing en afsplitsing, is het wel de apostolische beweging. Barry Brand kreeg van de Stichting J.H. van Oosbreelezing de opdracht een ‘wetenschappelijk verantwoorde studie over de (voor)geschiedenis van Het Apostolisch Genootschap’ te schrijven. En juist in die voorgeschiedenis wordt het proces van diversificatie, de vele richtingen waarin de apostolische beweging is gegaan, duidelijk. Dat besloten werd om in de opdracht ook de voorgeschiedenis mee te nemen in het historische onderzoek, mag dan ook een gelukkige keuze van de Stichting genoemd worden. Het omvangrijke boek is in vijf chronologisch geordende delen gesplitst.

Deel I behandelt het ontstaan van de Catholic Apostolic Church in het begin van de 19de eeuw in Engeland. De stichters ervan meenden dat de wederkomst van Christus aanstaande was en dat daarna het 1000-jarig rijk zou aanbreken. Uit verschillende landen, opgevat als behorend tot de twaalf stammen van Israel, moesten 12.000 gelovigen worden verzameld. Elk land kreeg een stamapostel toegewezen. De gelovigen verwachtten dat Christus’ wederkomst nog tijdens het leven van de twaalf apostelen zou plaatsvinden. Kerkelijke en wereldlijke leiders werd gewezen op de vervallen staat der kerk. Toen bleek dat de christenheid zich niet onder het gezag van de apostelen wilde stellen en de wederkomst op zich liet wachten, werd een eigen kerk, met vele ambten en een eigen liturgie gevormd. De twaalf apostelen werden gezien als de laatste apostelen der eindtijd. Dat hield in dat er geen nieuwe apostelen konden worden benoemd. Het apostelcollege stierf uit en – omdat alleen apostelen nieuwe wijdingen mochten verrichten – daarmee op termijn ook de Katholiek Apostolische Kerk.

In Deel II wordt de periode 1863-1910 beschreven. In deze periode vinden verschillende afscheidingen onder Duitse volgelingen plaats samenhangend met de visie op het apostelschap. In 1863 werd in de Duitse gemeente van Hamburg, in strijd met de verordening van Katholiek Apostolische Kerk, wel een nieuwe apostelroeping aanvaard. Door opvolgingskwesies en een nieuwe visie (het nieuwe licht), waarin de apostel als de eigentijdse belichaming van de Geest van Christus werd gezien, komen nieuwe afscheidingen. Een van deze groeperingen is de Neu Apostolische Kirche. Hiertoe behoorde in Nederland de groepering die zich (in 1902) de Hersteld(e) Apostolische Zendingsgemeente in de Eenheid der Apostelen (HAZEA) noemt. Zij werd de voorganger van het Apostolisch Genootschap.

Deel III beschrijft de HAZEA van 1910-1946, onder leiding van de apostel Van Oosbree. Onder Van Oosbree breidt de HAZEA zich aanzienlijk uit. Deze apostel is een radicale aanhanger van het nieuwe licht; hij ziet de apostel (dus zichzelf) als de eigentijdse openbaring van het ‘Leven Gods’ zoals Christus dat in Zijn tijd was. Het levende woord van de gezant Gods is belangrijker dan bijbelwoord of geloofsbelijdenis. De gedachte aan een spoedige wederkomst van Christus wordt spiritueel geduid.

Deel IV beslaat de periode 1946-1984, het tijdvak dat apostel Lambertus Slok de (absolute) leiding had. Zijn benoeming door Van Oosbree wordt niet geaccepteerd door de leiding van de Neu Apostolische Kirche, wat leidt tot rechtszaken, afscheiding en in 1951 tot de oprichting van het Apostolisch Genootschap. Slok zag zich nog sterker dan Van Oosbree als de eigentijdse Christus en dat niet alleen voor zijn volgelingen, maar voor de hele mensheid. In feite was de apostolische wederkomstverwachting van Christus met de aanwezigheid van de apostel vervuld. Zijn volgelingen zag hij als Gods volk, van wiens invloed het heil van de wereld afhing. Hij zet zich met zijn geloofsgenoten in voor de kerk, die onder zijn leiding bloeit. In de jaren 1970 komen er conflicten met een deel van de jeugd over normen en waarden, inspraak, gedrag en kleding. Slok heeft moeite om de tijdgeest te begrijpen en dat brengt uittreden van enkele honderden lidmaten met zich. De laatste jaren van Sloks apostelschap worden door Brand geduid als een tijd van verstillings; de volgelingen waren er vooral op gericht om hem een mooie levensavond te bezorgen.

Deel V behandelt de jaren 1984-2011. L. Slok benoemde zijn zoon Jan Slok als opvolger. Al gauw stelde deze veranderingen in, beseffend dat autocratisch leiderschap uit de tijd was en niet meer paste bij het genootschap. Het scholings- en ontwikkelingsniveau van de lidmaten was in de loop der jaren gestegen, zelfs tot boven het landelijk gemiddelde. Hij beschouwt zich niet meer als Man Gods of Gezalfde Gods, maar als broeder, verwerpt het idee dat het genootschap de waarheid in pacht heeft, de hiërarchische organisatie wordt omgevormd tot een netwerkstructuur; een stille revolutie van bovenaf. In 2001 treedt hij af. De beleidslijnen die hij uitgezet heeft, worden door zijn opvolgers doorgetrokken. Zijn oorsprong hebbend in een in 1830 ontstane opwekkingsbeweging is via allerlei onvermoede paden uiteindelijk een deel ervan in het Apostolisch Genootschap tot een ondogmatisch religieus-humanistische groepering geworden.

Het Apostolisch Genootschap zal tevreden zijn met het gedetailleerde overzicht dat Brand van zijn geschiedenis en voorgeschiedenis heeft geschreven. Brand kent zijn stof en met recht noemt hij zijn boek een *Fundgrube*. Een grondige studie, die hoewel goed en onderhoudend geschreven, wel wat vraagt van het uithoudingsvermogen van de lezer. Zijn leesadvies – aan geïnteresseerden en minder geïnteresseerden (die kunnen met de samenvattingen volstaan) – is dan ook terecht. Wat deze studie extra boeiend maakt is dat zij duidelijk laat zien hoe de ontwikkelingen van het Genootschap zich spiegelen in die van de Nederlandse samenleving van eind 19de en de hele 20ste eeuw.

Van diversificatie in de zin van modaliteiten is bij de Getuigen van Jehova geen sprake. Dit Genootschap kent een centraal gezag en tekstuitleg en -interpretatie van de Bijbel zijn voorbehouden aan het Besturend Lichaam. Revisionisme, bijvoorbeeld een herinterpretatie van een profetie over de eindtijd (1914, 1925, 1975) is herhaaldelijk voorgekomen, maar dat werd en wordt steeds gedaan door het centrale gezag. De leden accepteren onvoorwaardelijk de leeruitleg en de richtlijnen van dat gezag; wat zij willen zijn is een 'beleidvolle

en getrouwe slaaf. Hoe zij tijdens hun bestaan, mede door de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid, door de overheden in verschillende landen in Europa werden behandeld, is het centrale thema van *Jehovas Zeugen in Europa*. Het hier te bespreken boek is de eerste Band, er zijn nog twee andere gepland.

Het eerste land dat wordt besproken, door Willy Fautré, is België. De vroegste berichten over Getuigen dateren van 1901. Er is aanvankelijk maar weinig groei: er zijn tussen de 200 en 300 Getuigen aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. De jacht die op hen werd gemaakt door de Gestapo deed het aantal Getuigen nog drastisch verminderen. Na de bevrijding is er weer groei, maar juist daardoor wordt de tegenstand groter, vooral van rooms-katholieke zijde. Doordat Jehova's Getuigen totaalweigeraars zijn, konden zij geen beroep doen op de wet gewetensbezwaren van 1964. Eerst bij het afschaffen van de dienstplicht, konden de Getuigen gevangenisstraf ontlopen. In 1997 werd door een parlementaire bijzondere commissie een rapport opgesteld over het gevaar van sekten, met een lijst van verdachte groeperingen waaronder ook de Getuigen werden begrepen. Het is Fautré opgevallen dat wetenschappelijke onderzoekers niet geraadpleegd zijn bij het samenstellen van het rapport en dat die het liefst buiten de deur (ook die van IACSSO) worden gehouden.

Dericquebourg geeft de geschiedenis van de Getuigen in Frankrijk weer. Het begin ligt in Noord-Frankrijk. Het aantal Getuigen blijft tot 1950 bescheiden, daarna komt groei die aanhoudt tot 1991 om zich dan te stabiliseren. Verder wordt ingegaan op de problemen met dienstweigering, met de bouw van koninkrijkszalen, bloedtransfusie, maar desondanks vindt de auteur dat de Getuigen in Frankrijks democratie zich steeds beter in het religieuze landschap weten te voegen.

Angela Nerlich presenteert een uiterst gedetailleerd overzicht – waarbij ruime aandacht voor de Tweede Wereldoorlog, met veel biografisch materiaal gelardeerd – over de Getuigen in Luxemburg en Frankrijk. Door de vele details, die beter in bijlagen en noten hadden kunnen worden geplaatst, is deze bijdrage nagenoeg onleesbaar geworden.

Meer consideratie met de lezer hebben Reppas en Sigalas met hun overzicht over Griekenland. Zij geven aan dat de geschiedenis van de Getuigen daar een geschiedenis van vervolging is. Die vervolging kwam zowel van de kant van de staat als van de Grieks-orthodoxe kerk. Als in 1922 de Getuigen een bureau in Athene openen, nemen staat en kerk direct maatregelen. Ook nadat de militaire dictatuur was afgeschaft – in 1975 – veranderde er nog weinig op het terrein van huwelijksregistratie, dienstweigering etc. Vooral door druk van buitenaf (Europese Gerechtshof) kwamen er verbeteringen.

De geschiedenis van de Getuigen in Italië, zo maken Piccioli en Wörnhard duidelijk, is ook gekenmerkt door onderdrukking. In het begin van de 20ste eeuw gaan enige Waldensen naar de Getuigen over. Ook door Italianen uit de V.S wordt verkondiging gedaan. Het fascistische regime ziet hen als zeer gevaarlijk vooral vanwege hun neutrale houding tegenover de staat. Na 1946, hoewel de grondwet vrijheid van godsdienst toe-

staat, blijft de vervolging – mede onder invloed van het Vaticaan, dat voor ‘de enige ware kerk’ godsdienstvrijheid opeist –; bijeenkomsten worden verstoord, bouwplannen tegengehouden etc. Er komt echter een andere geest, mede door het Europese Gerechtshof voor de mensenrechten. In 1986 wordt het genootschap in Italië wettelijk erkend. Er zijn nu 250.000 verkondigers en bijna evenveel sympathisanten.

De bijdrage over Nederland, door Tineke Piersma, is een samenvatting van haar proefschrift van 2005 en concentreert zich derhalve op de vervolging van de Getuigen in de Tweede Wereldoorlog, die in detail wordt beschreven. Ook wordt kort aandacht aan de periode na WOII geschonken, onder andere aan het aarzelend toepassen van de ‘wet buitengewone pensioenen 1940-1945’ op de Getuigen en er worden wat actuele cijfers gegeven.

Over de getuigen in Portugal en zijn koloniën tussen 1929-1974 schrijft Pedro Pinto. Toen in 1910 in Portugal de republikeinse regering aan de macht kwam, werd direct ook algemene godsdienstvrijheid afgekondigd en een strenge scheiding van kerk en staat. De militaire putsch van 1926 luidde de militaire dictatuur in die tot 1974 duurde, wat tevens een hernieuwde bevoorrechtiging van de katholieke kerk met zich bracht. Toch kon de kleine groep predikers zonder al te veel tegenwerking haar werk doen. In 1960 waren er 800 actieve aanhangers. De situatie veranderde na 1960 met de koloniale onafhankelijkheidsoorlogen. De verkondiging van Jehova’s Getuigen van een nieuw rijk, de opvatting dat Getuigen broeders en zuster zijn zonder naar ras en afkomst te kijken en hun neutrale opstelling tegenover de staat, werden als mogelijke steun voor het onafhankelijkheidsstreven van de koloniën gezien. Daarbij kwam dan nog hun totaaldienstweigering. Juist na 1960 kregen de Getuigen het zwaar te verduren. Eerst na de val van de dictatuur kwam er godsdienstvrijheid.

Katarzyna Stokłosa beschrijft de geschiedenis van de Getuigen tijdens het Franco regime in Spanje. Was de situatie tijdens de burgeroorlog voor hen al niet gunstig, het werd nog erger onder het fascisme, waarin sprake was van versmelting van staat en (rooms-katholieke) kerk. Alle andere religies werden illegaal en nieuwe religieuze bewegingen kregen daardoor geen voet aan de grond. In 1957 waren er nog maar 297 Getuigen. In 1970 worden de Getuigen door de Spaanse staat erkend. Dan is ook van snelle groei sprake: in 2006 zijn er meer dan 100.000 gelovigen.

Net als het boek van Brand berust ook het merendeel van de omvangrijke opstellen in deze bundel op gedegen onderzoek en wordt een overvloed aan details gegeven. Bij Brand heeft de leesbaarheid daar niet al te zeer onder geleden. Dat is bij een paar opstellen in *Jehovas Zeugen* wel het geval: daar verliezen sommige schrijvers zich in een achter elkaar rijgen van feiten en feitjes. Veel ervan zou in een bijlage of in de eindnoten hebben kunnen worden geplaatst. De redactie heeft kennelijk de auteurs niet geïnstrueerd hoe ze hun bijdrage moesten inrichten of zelf met enige kordaatheid willen redigeren van wat haar aangeleverd werd. Dat heeft niet alleen de leesbaarheid van sommige bijdragen negatief

beïnvloed, maar ook heel ongelijksoortige stukken opgeleverd. Ik neem aan dat het de bedoeling is om, wanneer de drie banden zijn gepubliceerd, er een vergelijking tussen de (vervolging in) de verschillende landen zal komen. Omdat er geen instructies vooraf gegeven zijn, zullen de volgende banden naar alle waarschijnlijkheid evenzo uit sterk uiteenlopende bijdragen bestaan. Dan wordt onderling vergelijken nog een hele klus.

Volgens de samenstellers hebben sommige auteurs gepoogd de geschiedenis van de Getuigen ‘mit religionssoziologischen (...) Mitteln zu erschließen’. Mij is dat niet opgefallen. Het heeft in ieder geval niet tot een duidelijker vraagstelling en structuring van het betoog geleid.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)

Droogers, André (2014), *God 3.0: Voorbij godsdienst en atheïsme: Hoe ziet God eruit in de 21e eeuw?*, Almere: Uitgeverij Parthenon, pp. 171, ISBN 9789079578603, € 14,90.

Godsdienst in ons land is een zoektocht geworden. Dat is het uitgangspunt van dit boekje. Niemand is helemaal zeker van zijn overtuiging. Van fundamentalisten tot atheïsten is twijfel een gespreksonderwerp. Tegelijk is het aanbod op de levensbeschouwelijke markt erg groot en heel divers. De auteur, “zelf van zekerheid naar twijfel gegaan”, zoekt hoe we op een werkbare manier om kunnen gaan met twijfel, godsbeelden en levensbeschouwelijke verschillen. Droogers doet dit op een logische en heldere manier die tegelijk persoonlijk is. Hij gebruikt zijn inzichten eerder neergelegd in wetenschappelijke publicaties, zoals bijvoorbeeld die over godsdienst als spel. Dit boekje gaat over wezenlijke vragen maar voor een breed publiek. Zijn betoog is toegankelijk zonder neerbuigend te worden.

Het vertoog is opgebouwd in vijf thematische stappen, rond vijf vragen die elk in een eigen hoofdstuk beantwoord worden. 1. Wat is het probleem? Wat is een godsbeeld aangepast aan onze tijd? 2. Wat is het verschil tussen de mens en andere dieren? Dat is ons onbegrensd vermogen tot zingeving. 3. Welke rol spelen de godsdiensten? Zij geven vele verschillende antwoorden op zinsvragen, evenals atheïsme en de wetenschappen. De antwoorden schijnen elkaar veelal uit te sluiten. 4. Hoe staat het met godsdienst in onze tijd? De verschillen in en tussen kerken en levensbeschouwingen nemen alsmaar toe. Hoofdstuk 5 probeert de centrale vraag te beantwoorden: Wie is God 3.0? Hier brengt de auteur voorgaande draden samen: het zingevend spel van mensen is onbegrensd. Het vindt plaats in vele domeinen, maar moet niet te serieus genomen worden. Er bestaat immers geen absolute waarheid. Dat geldt ook voor de vraag of god mensenwerk is of niet. Met de gebruikelijke welles nietes spelletjes komen we niet verder. Het zesde hoofdstuk geeft antwoord op tien veelgestelde vragen, onder andere: hoe de auteur zijn benadering